

YAKINDOĞU TARİHİ ÜZERİNDEKİ MOĞOL TESİRLERİ
(XIII. Y. Y.)

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YUVALI*

Tarih boyunca devletlerin kurulmalarına veya yıkılmalarına paralel olarak yeni güç merkezleri oluşmuştur. Bu merkezler etrafında yeni şehirlerin doğması veyahut da mevcutların önem kazanması sözkonusudur. Nitekim, İslâmiyetin başlangıcında, o güne kadar dünya tarihi içerisinde dik-katlerden uzak kalmış olan Hicaz bölgesi, İslâmiyetin zuhuru, Hz. Muham-med ve ilk halifeler döneminde önemli bir güç merkezi haline gelmiş, yö-redeki şehirler de buna paralel olarak gelişme göstermişlerdir. Bu de-ğiş-me ve dolayısıyla da gelişmede esas faktör İslâmiyet olmuştur. Zira, VII. yüzyılda İslâm medeniyetinin ağırlık merkezi Hicaz ve kısmen Suriye ol-muştur. Gelişmeleri kronolojik sıraya göre ele alacak olursak, bahsi geçen yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılda İslâm medeniyetinin ağırlık merkezi Su-riye, VIII. yüzyılın sonları ve IX. yüzyılda ise ağırlık merkezi Irak yönünde gelişecektir. Bu dönemde Bağdad devrin en büyük kültür, ilim ve siyaset merkezi haline gelmiştir. Bu de-ğişmeler, İslâmiyetin zuhuru, Emeviler ve Abbasiler'in dönemlerinde oluşan güç merkezleri ile izah edilebilir. Türk-ler'in İslâmiyete girmeleri ile İran ve Batı Türkistan şehirleri ön plâna ge-çmiş, dinî ve pozitif ilimlerdeki buluş ve araştırmaları ile dünya literatürüne geçmiş olan ilim adamlarının yetiştiği şehirler arasında; Merv, Nişabur, Rey, İsfahan, Semerkant, Buhara, Taşkent ve diğer Batı Türkistan şehirleri yer almıştır. Bu gelişmelerin temelinde de Türkler'in İslâmiyete geçişi yat-maktadır. Bahsi geçen yüzyılda İslâmiyet batıda Endülüs, doğuda Türkistan olmak üzere iki yönlü bir gelişme içerisindeydi. XIII. yüzyılda ise, Moğol hadisesi yüzyıla damgasını vurmuştur. Çünkü bu olay hemen bütün Asya'yı ilgilendirdiği gibi bilhassa Batı Türkistan ve Yakındoğu şehirlerinin kader-leri üzerinde de etkili olmuştur. Çünkü daha Cengiz Han'ın batı seferi ile başlayan göç, sadece atlı-göçebe unsuru ilgilendirmemiş, en az onlar ka-

(*) F. Ü. Fen-Ed. Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

dar yerleşik hayata geçmiş olan insanları da etkilendirmiştir. Bahsi geçen yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan bu göçler, Yakınoğu ve dolayısıyla da Anadolu tarihi bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Öyle ki bu olay, Yakınoğu'nun etnik, siyasi, kültür ve ekonomik hayatını alt-üst etmiş ise de netice Türk-İslâm medeniyetinin lehinde sonuçlanmıştır. Batılıların «Moğol Barışı» diye adlandırmış oldukları dönem aynı yüzyılın ortalarında başlayarak XIV. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Batı Türkistan'daki ilim merkezlerinin simetriğini Yakınoğu ve Anadolu şehirlerinde görmekteyiz. Anadolu Selçuklular'ı dönemindeki Konya, Sivas, Kayseri vb. şehirler ile Osmanlılar döneminde (XVI. yüzyılda) İstanbul, Bursa, Edirne bu gelişme çizgisi üzerindeki şehirlerdir. O halde, şehirlerin siyasi, ekonomik ve kültür bakımından gelişmeleri siyasi otoriteler ile paralellik göstermektedir.

XIII. yüzyıldaki hadiselerin Yakınoğu üzerindeki tesirlerine gelince; Hunlar'dan itibaren Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan Türk devletlerinin hemen hepsinde görülen ortak özellik, mevcut siyasî kuruluşun dağılmasından sonra, dayandığı etnik unsur ile devletçi kabile mensuplarından bir bölümünün batı istikametinde yer değiştirmesiyle bir müddet sonra aynı veya benzeri bir ad altında yeni bir devlet olarak karşımıza çıkmalarıdır (Hunlar, Göktürkler, Avarlar vb.). Bu hadiseler, Orta Asya'da siyasi hâkimiyetin Moğollar lehine değişmesine yol açmıştır. İşte, merkez Ötügen olmak üzere Orta Asya'da Moğollar'ın ön plâna geçmesine paralel olarak Yakınoğu'da da etnik yapı ve siyasî hâkimiyet Türkler'in lehine bir değişme göstermiştir.

Moğol İmparatorluğu, XIII. yüzyıl başlarında hemen bütün Asya ile Orta Avrupa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde kurulmuş, Orta Asya kavimlerini son defa olarak siyasî bir birlik etrafında toplamıştır. Tarihî Türk göçleri sırasında genellikle atlı-göçebe unsurların göç hareketi sözkonusu iken, bahsi geçen yüzyılda yapılan göçler sırasında atlı-göçebe unsur yanında Batı Türkistan şehirlerinde yaşamakta olan şehir hayatını benimsemiş insanlar da oturmakta oldukları şehirleri terk ederek, Azerbaycan ve Anadolu'ya sığınmışlardır. Böylece, Yakınoğu'ya atlı-göçebe çevresinde yaşamış insanlar yanında, X. yüzyıldan itibaren herbiri birer canlı kültür ve ticaret merkezi durumunda olan Semerkand, Buhara ve Merv gibi şehirlerden Yakınoğu'ya önemli ölçüde göç sözkonusu olmuştur.

Moğol İmparatorluğu'nda hakim unsur Moğollar olmakla birlikte yerli halkın büyük bir kısmı ile bilhassa sivil idareciler arasında Türkler büyük yekün teşkil etmişlerdir('). Moğollar'ın batıdaki temsilcileri, Altınordu, İlhanlı ve Çağatay devletlerinin temelini bu kavimler yani Orta Asya Türk

Kavimleri oluşturduğu için, sözkonusu devletler kuruluşlarından hemen sonra karşımıza birer Türk devletleri olarak çıkmışlardır. Türkleşme ve islâmlaşmanın Altınordu devletinde önce, İlhanlı devletinde ise gecikmesi de devletlerin kurulduğu sahanın etnik ve kültürel yapıları ile yakından ilgili olmalıdır. Bahsi geçen dönemde Altınordu ve Çağatay devletlerinin hakim oldukları Karadeniz'in kuzeyi ile Batı Türkistan'ın İlhanlı Devleti'nin kurulduğu Yakındoğu'ya nazaran farklı olması ile ilgilidir⁽²⁾.

Cengiz Han, Çin'e karşı başlatmış olduğu seferi devam ettiği sırada, batı yönünde de Harezmsahlar devletine karşı bizzat kendisinin idare ettiği meşhur «Batı Seferi» ni başlatmıştı. Selçuklu Devleti'nin hakim olduğu topraklar üzerinde hüküm süren Harezmsahlar devletinin hükümdarı Alaeddin Muhammed kendisinden beklenen direnci gösteremediği için kısa zamanda Hazar Denizi'ne kadar uzanan topraklar Moğol kontrolü altına girmiştir. Cengiz Han daha önce Orta Asya'da kurulmuş olan Türk devletlerinde gördüğümüz doğu-batı siyasetini devam ettirmiştir. Batı seferinin devamı niteliğindeki Cebe ve Söbütey noyanların kumandasındaki Birinci Kıpçak Seferini takiben Cengiz Han'ın oğlu Cöçi Moğol geleneğine göre batıda fethedilen toprakların hakimi olarak gönderilmiş ve böylece Cengiz Han İmparatorluğu'nun batıdaki ilk temsilcisi olan Altınordu devleti kurulmuştur⁽³⁾.

Bahsi geçen yüzyılda Yakındoğu, siyasi bakımdan olduğu kadar iktisadi yönden de istikrarsız bir manzara arz etmekteydi. Şöyle ki, merkezi Bağdad olan Abbasi halifeliği siyasi niteliği yanında dinî bakımdan hemen bütün müslümanların bağlı oldukları merkez durumundaydı. Mâverâünnehr ve Batı Türkistan'da ise, Harezmsahlar, buradan halifelik topraklarına kadar uzanan geniş sahada ise, Musul, Halep ve Şam Atabeğleri, Diyarbakır'da Artukoğullar'ı, Azerbaycan ve Erran'da Şeddadoğullar'ı ile Şirvanşahlar, güneyde İldenizoğullar'ı, İsmâililer, Fars bölgesinde Salgurlular, Anadolu'da, Anadolu Selçuklular devleti bulunuyordu. Bahsi geçen bu siyasi kuruluşların hemen tamamı müslüman olup, Bağdad Abbasi halifeliğine dinî bakımdan bağlı olmalarına rağmen biraraya gelmeleri şöyle dursun aralarında sonu gelmeyen mücadeleler sözkonusudur. Bu yüzden olmalı ki, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı o sırada Halife olan Müstansir'in birlik çağırısı beklenen sonucu vermemiştir⁽⁴⁾. Bu siyasi parçalanma Yakındoğu'nun ekonomik hayatında da görülmektedir. Şöyle ki, bölgedeki siyasi kuruluşların hemen herbirinde ayrı gümrük işlemlerinin bulunması ticarî hayatı menfi yönde etkilemiştir. Cengiz Han 1206 yılında toplamış olduğu kurultaydan hemen sonra ticarî hayatı geliştirmek için komşularına elçiler göndermiştir⁽⁵⁾. Cengiz Han, komşusu Harzemşah Alaeddin Muhammed'e göndermiş olduğu elçi aracılığıyla, iki devlet arasında ticaretin canlı tutulması, tacir-

lerin güvenlik içerisinde karşılıklı gidip gelmelerinin teminini istemiştir⁽⁶⁾. Bu düşüncesinin sonucu olmalı ki, devletin genişlemesine paralel olarak ticarî hayat da o oranda gelişmiş, nakliyat ve haberleşme için her türlü kolaylıklar sağlanmıştır. Oysaki, Cengiz Han'dan önce gerek Orta Asya ve gerekse Yakındoğu'daki siyasî parçalanma sebebiyle tacirlerin can ve mal güvenliği yanında ödemiş oldukları gümrük vergileri ticarî hayatı menfi yönde etkilemiştir. Nitekim, Moğollar Yakındoğu'ya gelmeden önce Bağdad'dan yola çıkan bir tacir, Buhara'ya varıncaya kadar 28 ayrı yerde gümrük vergisi ödemek zorundaydı⁽⁷⁾. Böyle olunca da ticarî malların fiyatı birkaç kat artmış oluyordu. Moğol İmparatorluğu'nun zuhuru ile Asyanın hemen tamamında ve Yakındoğu'da bir tek gümrük işlemi sözkonusu olduğu için ticari hayat canlanmıştır.

Yakındoğu'da görülen bu istikrarsızlık Moğol hareketinden sonra önemli ölçüde değişecek ve bazı batılı araştırmacıların «Moğol Barışı» adını verdikleri dönem başlamıştır⁽⁸⁾. Bahsi geçen yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'dan Çin denizine, Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş sahada ticarî ve siyasî bakımdan birlik dönemi başlamış, Moğol idaresi altındaki kavimler dil ve din bakımından geniş bir imtiyaza sahip oldukları için kendi kültürlerini serbestçe geliştirebilmişlerdir. Ancak, Cengiz Han'ın ölümü ve mirasının oğulları arasında paylaşılması ve bilhassa doğuda ve batıda bu devletin yeni varislerinin tarih sahnesine çıkmasından sonra yani XIII. yüzyılın ortalarına ve bilhassa son çeyreğine doğru aralarında anlaşmazlıklar başgösterecek ve yer yer mücadeleler görülecektir. Bu mücadeleler sırasında kendi aralarında veyahut da düşmanları ile politik ve ekonomik ağırlıklı menfaatlar doğrultusunda bloklaşmalar sözkonusu olmuştur⁽⁹⁾. Yakındoğu'daki siyasî teşekküllerden İlhanlı, Altınordu, Anadolu Selçukluları ve Bizans ikili, üçlü gruplar halinde mücadele etmişlerdir. Bu maksatla karşılıklı elçiler göndermişler, yazışmalar ve hatta siyasî maksatlı evlilikler yapmışlardır⁽¹⁰⁾. Sözü ettiğimiz bu devletlerin dayandıkları etnik unsurlar dikkate alınırca, aralarında büyük ölçüde bir benzerlik vardır. Çünkü İlhanlı, Altınordu ve Memlûk devletlerinin dayandığı unsur genellikle Türk kavimleriydi. Denilebilir ki, ayrı siyasî kuruluşların yönetimi altında da olsa, Türk kavimleri Yakındoğu'nun etnik bakımdan yapı değiştirmesinde esas unsur olmuşlardır. Bahsi geçen yüzyıldaki siyasî hadiseler bu değişmeyi hızlandırmışlardır.

Cengiz İmparatorluğu'nun batıdaki ilk temsilcisi Altınordu devletinde esas kitleyi başta kıpçaklar olmak üzere diğer Türk Kavimleri'nin oluşturduğuna dair çağdaş tarihçilerin vermiş oldukları bilgiler görüşümüzü doğrulamaktadır. Bu konuda el-Ömerî'nin (Altınordu ile Kıpçak Türkler'i arasındaki ilişkiyi açıklarken) şu ifadeleri bizi aydınlatmaktadır; «Altınordu devletinin

kurulduğu yerler eskiden Kıpçaklar'ın yurdu idi. Burası Tatarlar (Moğollar) tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar, Kıpçaklar ile karıştılar ve akraba oldular. Toprak onların tabiat ve soylarına galip geldi ve Tatarlar tamamen kıpçaklaştılar, onlardan kız aldılar (kız verdiler) ve onların yurtlarında kaldılar»⁽¹¹⁾. Altınordu'daki bu değişimde şüphesiz İslâmiyetin de büyük rolü olmuştur. Cengiz Han'ın torunları arasında ilk olarak İslâmiyeti seçen ve devletinin resmî dinî olarak kabul eden Altınordu hükümdarı Berke olmuştur.⁽¹²⁾ Cengiz Han'ın batıdaki varislerinden Altınordu ile İlhanlı devletleri arasındaki mücadelenin bir sebebi de, İlhanlı devletinin kurucusu Hülegü'nün Bağdad Abbasi Halifesine karşı tutumu ve İslâm ülkelerinde yapmış olduğu tahribat olmuştur. Altınordu ile İlhanlı devleti arasında yapılmış olan Terek savaşı öncesi Memlûk Sultanı Baybars'ın dostu ve müttefiki Altınordu hükümdarı Berke'ye göndermiş olduğu mektuplardaki ifadeler görüşümüzü doğrulamaktadır⁽¹³⁾

XIII. yüzyılın başlarında Yakınoğu'daki güç merkezlerinden birisi olarak bilhassa Haçlı Seferleri sırasında kendisinden ve üzerinde yaşadığı topraklardan sık sık bahsettiren Anadolu Selçuklu devleti yüzyılın ortalarına doğru Moğollar'a karşı aynı başarıyı gösterememiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollar karşısındaki başarısızlığına rağmen, Anadolu adeta Türkmenler'in istilasına uğramıştı. Çünkü, daha Cengiz Han'ın batı seferinden itibaren başlayan «Türkmen Göçü» hadisesi Harezmsahlar devletinin dağılması ve Celaleddin Harzemşah'ın Moğollar'ın önünden kaçarak Batı İran ve Azerbaycan'da yerleşmesinden sonra her geçen gün yoğunlaşan bir göç hadisesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu göçlerin daha öncekilerden farklı yönü, yüzyılın başlarına kadar Türkistan'dan Anadolu'ya yapılan göçler sırasında Anadolu'ya gelen insanlar atlı-göçebe unsurundan oluştuğu halde, Moğol tehlikesi karşısında göçe mecbur olan insanlar arasında Batı Türkistan'ın yerleşik halkının da bulunmasıdır. Böylece Batı Türkistan'da başlamış olan ilmî, edebî ve dinî faaliyetler Anadolu'da devm etmiştir. Yine Anadolu Selçuklu Devleti'nin muhtemel bir Moğol saldırısına karşı almış olduğu tedbirler arasında bu dönemde Anadolu'ya gelen Türkmenler'i Batı Anadolu yani Bizans sınırı yerine daha ziyade Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da barınmaları için yer göstermesi yörenin etnik yapısı üzerine etkili olmuştur. Anadolu Selçuklu sultanları arasında mümtaz bir yere sahip olan I. Alaeddin Keykubad 1234 yılında Ögedey Kağan'ın teklifi üzerine Moğol tâbîliğini kabul etmiş ise de bu sembolik bir bağlılıktan öteye gitmemiştir⁽¹⁴⁾. Selçuklu sultanı bir yandan bu teklifi kabul etmiş, diğer yandan da, Doğu Anadolu'da gerekli savunma tedbirlerini almıştır. Bunlar arasında, yörede bulunan kaleler onarılmış, Anadolu'ya gelen Türkmenleri batıya göndermeyip, doğuda yurt vermiştir. Ayrıca, 1230 yılında Yassı-Çimen sava-

şında mağlup ettiği Celâleddin Harezmsah'ın bazı kumandan ve askerlerini hizmetine almış, Moğollar ile mücadele konusunda tecrübesi bulunan bu kumandanları bazı önemli görevlere getirmek suretiyle muhtemel bir Moğol saldırısında onların tecrübelerinden istifade etmeyi plânlamış olmalıdır⁽¹⁵⁾. Ancak onun ölümünden sonra tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev, babasının takip etmiş olduğu politikadan vazgeçmekle kalmamış, babasının döneminde devlet hizmetine alınmış olan Harezem emirlerinin haksız yere öldürülmeleri veya hapsedilmeleri yüzünden Selçuklu ordusundaki Harezem askerleri isyan ederek, orduyu terk ederek, Malatya, Harput ve Elbistan'ın dağlık yörelerine çekilerek yağma ve çapullarda bulunmuşlardır. Celâleddin Harezmsah'ın olduğu söylenen iki mezarı bulunmaktadır. Celâleddin Harezmsah'ın mezarları ve yöre halkı ile olan tarihî bağları hakkında iki mahallî araştırma XIII. yüzyıl kaynaklarındaki bilgileri doğrulamaktadır. Nitekim, Yassı-Çimen savaşını kaybeden Celâleddin bir yandan Selçuklu ve diğer yandan da Moğol generali Curmağun Noyan'ın takibinden kurtulabilmek için kumandanlarından Saruhan'ı Karacadağ taraflarına gönderir, kendisi de Tunceli-Ovacık'da bir çadıra sığınarak, canını kurtarmak istemiş ve çadır sahibine «ben Harezmsah Celâleddin'im, beni İran Melik'i Muzaffer'e götürürsen sana istediğin herşeyi veririm» demiş. Çadır sahibi at getirmek için uzaklaşınca çadıra gelen iki kişi Celâleddin'e hitaben «siz Harezmliler kardeşlerimizi öldürdünüz» diyerek, onu bıçakla ağır yaralarlar. Çadır sahibi geldiği zaman ölmek üzere olan Celâleddin, «benim kurtulmam imkânsız, beni öyle bir yere göm ki, Moğollar mezarımı bulmasın, çünkü kemiklerimi çıkarır hakaret ederler» der ve ölür. Çadır sahibi önce şimdiki adı «Sultan Baba» olan «Tujik» dağına defnederse de bir rivayete göre cesedi buradan çıkarmış ve Hozat ile Pertek arasındaki «Hıdırdamı» olarak bilinen ziyaret köyüne götürüp gömdüğü söylenmektedir. Civarda yaşayan ahali ve bilhassa «İzollü» aşireti arasında Sultan Celâleddin'e ait olduğu söylenen her iki mezar da ziyaret olarak kabul edilmiştir. Hıdır Baba köyündeki mezara halk arasında «Oğlanveren» denilmekte ve çocuğu olmayan hatunların türbeden medet bekledikleri söylenmektedir.⁽¹⁶⁾ Yöre halkı tarafından bir efsane şeklinde de olsa Celâleddin Harezmsah hakkında bilinen bu hususlar tarihî kaynakların verdiği bilgilerle de doğrulanmaktadır. Anadolu Selçuklu devletinin başta sultan olmak üzere devlet adamlarının tutumları ile Anadolu'ya yapılan Türkmen akınları (göçleri) yüzünden yaylak-kışlak sıkıntısı çekmekte olan Türkmenler'in Baba İshak isyanına katılmış olmaları ve Malya savaşında Baba İshak ve taraftarlarının uğradığı felaketden sonra geride kalan taraftarların sığınmaları için elverişli yer olan Tunceli ve yöresinin etnik yapısının oluşması yukarıda zikrettiğimiz hadiselerle yakından ilgili olmalıdır.

Yakındoğu'daki etnik yapının Türkler lehinde oluşmasında Memlûk devletinin ayrı bir yeri vardır. Daha VIII. yüzyıldan itibaren Yakındoğu'daki siyasî teşekküller hassa ordularını Türkler'den seçmeğe özen göstermişlerdir⁽¹⁷⁾. Memlûk ordusunun hemen tamamı ve kumandanlarının çoğunluğu Kıpçak Türkleri'nin oluşturduğu «Gulam» lara dayanıyordu. Devletin bu özelliği komşularınca da bilinmiş olmalı ki, İlhanlı hükümdarı Abaka, 1274 yılında Memlûk Sultanı Baybars'a göndermiş olduğu mektubunda «Sen, Sivas'da satın alınmış bir kölesin» diye hitap etmek suertiyle Memlûk Sultanı'nın «Gulâm» menşei olduğunu hatırlatmıştır. el-Ömerî de Memlûk Sultanlarının Kıpçak menşei olduklarını söylemektedir⁽¹⁸⁾.

Bizans İmparatorluğunun bu sıradaki durumuna gelince, bulunduğu Jeopolitik mevki sebebiyle her iki taraf için de aranılan bir müttefik durumunda olmuştur. Nitekim bir yandan İlhanlı devleti ile dost olmuş, Memlûk devleti ile Altınordu arasında elçilerin ve bilhassa karşılıklı olarak gönderilen hediyelerin zaman zaman İstanbul'da alıkoymuş böylece Altınordu-Memlûk işbirliğinin gerçekleşmemesinde etkili olmuştur⁽¹⁹⁾. Diğer yandan ekonomik hesaplar ve gerekse Altınordu hükümdarlarının Balkanlar üzerinden sıkıştırmasıyla Memlûk Devleti ile Bizans arasında bir anlaşma yapılmıştır⁽²⁰⁾. Altınordu devleti için boğazlar ve Mezopotamya topraklarının taşımış olduğu önem bugün için de geçerlidir. Bugün Altınordu toprakları üzerinde bulunan Sovyetler Birliği için de Boğazlar ve Mezopotamya ovası aynı önemi taşımakta olduğu için adıgeçen devletin Yakındoğu politikası aynı doğrultuda yoğunlaşmış bulunmaktadır. Boğazlar ve Mezopotamya'yı elinde bulunduran gücün sahip olduğu avantajlar yani Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Yakındoğu'daki yeri de anlaşılabilir olmaktadır. Bahsi geçen yüzyılda Bizans, boğazları geçişe kapattığı zaman Anadolu, Suriye ve Mısır'daki «Gulâm» pazarları önemlerini yitirmişler, Memlûk Devleti'nin hayat damarları kurummuştur. Genellikle Kırım sahillerinden satın alınan bu «Gulam» lar, Sinop ve Samsun limanları aracılığıyla Sivas, Kayseri veya Halep şehirlerindeki pazarlarda Yakındoğu ve bilhassa Memlûk Devleti için «Gulâm» ticareti yapan tacirlere pazarlanıyordu. el-Ömerî, Kıpçaklar hakkında bilgi verirken, Kuzeyde yani Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan kavimlerin zaman zaman birbirlerine baskınlar yaparak, elde etmiş oldukları savaş esirlerini satmak üzere Sudak'a getirdiklerinden bahsetmektedir⁽²¹⁾. Kayseri-Suriye yolu üzerinde, bugünkü Pazarören yakınlarında kurulan «Yabanlu Panayır»ı her yıl milletlerarası tacirlerin biraraya geldikleri önemli bir merkez olmuştur⁽²²⁾.

Cengiz Han'ın bizzat başında bulunduğu «Birinci Batı Seferi» ile Kafkasya'ya kadar uzanan topraklar Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra, Moğol geleneği uyarınca bir müddet en küçük oğlu Toluy nâib olarak devleti idare etmiş, 1299 yılında toplanan kurul-

tayda Cengiz Han'ın ölmeden önce veliaht tayin etmiş olduğu Ögedey Kağan seçilmiştir. Ögedey Kağan ilk olarak daha babası zamanında İran ve Azerbaycan topraklarının fethi için gönderilmesi düşünülmüş ve hatta hazırlıkları yapılmış olan sefer için Curmagun Noyan'ı görevlendirmiştir⁽²³⁾. Bu ünlü Moğol generalinin yönetiminde batıya gönderilen bu Moğol ordusunun bir özelliği de bir daha geri dönmek üzere hazırlanmış olmasıdır. Şu halde Curmagun Noyan idaresinde Yakınoğu'ya gönderilen Moğol askerleri aile mensupları ve servetleri olan sürüleri ve diğer ağırlıkları ile birlikte yola çıkmışlardır. Reşidüddin hazırlanan bu ordunun dört tümen olduğunu ve bir daha Moğolistan'a dönmek üzere yola çıktıklarını kaydetmekte, bu özelliğinden dolayı da bu orduyu diğerlerinden ayırmakta ve «Teme Çerisi» adını vermiştir. Bahsi geçen ordunun bir tümeninin Uygur, Karluk, Türkmen ve Kaşgar Türkler'inden oluştuğunu kaydetmektedir⁽²⁴⁾. Curmagun Noyan'ın Ögedey Kağan'ın tahta çıkışından hemen sonra gönderilmesinin bir sebebi de, Celâleddin Harezmsah'ın Hindistan'dan dönerek, Güney İran merkez olmak üzere İran ve Azerbaycan'da Harezmsahlar devletini yeniden kurmuş olmasıdır. Curmagun'un İran'a gelmesinden sonra Celâleddin Moğollar karşısında tutunamamış, Yakınoğu'da başta Anadolu Selçuklu Devleti olmak üzere hemen bütün siyasî kuruluşlar nezdinde itibarını kaybetmiştir⁽²⁵⁾. Curmagun Noyan İran'a gelmiş ve Muga'n'da karargâhını kurmuş, askerlerini de Erran bölgesine yerleştirmiştir. Burayı tercih etmesinin sebebi yörenin yaylak-kışlak hayatı için uygun olmasıdır. Çünkü, Curmagun'dan sonra İran'a gelecek olan diğer Moğol generalleri ile İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülegü de burayı tercih etmiştir⁽²⁶⁾. Curmagun'un Muga'n'a yerleşmesinden sonra, Azerbaycan'da yaşamakta olan atlı-göçebe ve yerleşik Türk unsuru Anadolu'ya çekilmişlerdir⁽²⁷⁾.

Ögedey Kağan döneminde batı yönünde gerçekleştirilen bir diğer sefer de «İkinci Kıpçak Seferi» dir. Bu sefer sonunda henüz yeni teşekkül etmekte olan «Göçü Ulus»una Batı Deşti-Kıpçak bozkırları açılmış, Moğol kuvvetleri Avrupa içlerine kadar uzanmıştır. Seferin kumandanı Batu olup, sefere Moğol geleneğine göre Cengiz Han'ın oğul ve torunları belirli miktardaki kuvvetleri ile katılmışlar veya temsil edilmişlerdir⁽²⁸⁾.

Ögedey Kağan'dan sonra Büyük Kağan seçilmiş olan oğlu Güyük zamanında da batıya ünlü Moğol generali Elcigidey Noyan'ın idaresinde bir Moğol ordusu gönderilmiştir. Elcigidey Noyan'ın emrindeki bu ordunun hazırlanış biçimi de diğerlerinden farklı olmamıştır. Yani hanedan mensupları mevcut kuvvetlerinin beşte biri oranında bir kuvvetle sefere katılmışlardır. Ayrıca batıda Moğol hâkimiyetini tanımış olan siyasî kuruluşlar da mevcut kuvvetlerinin onda biri oranında bir kuvvetle Elcigidey'e iltihak etmişlerdir⁽²⁹⁾. Altınordu Han'ı Batu Elcigidey'in gönderilmesine karşı, bu uy-

gulamanın kendi hâkimiyet sahasına müdahale olduğunu ileri sürerek Elcigidey'i tanımamış, Güyük Kağan ile Batu arasında çıkması muhtemel savaş, Güyük Kağan'ın beklenmedik ölümü ile son bulmuş ve Elcigidey bu görevden alınmış, böylece hazırlanan bu ordudan beklenen netice alınamamıştır⁽³⁰⁾.

1229 yılından beri aralıklarla İran ve Azerbaycan'da görevlendirilen Moğol generallerine rağmen batıda Moğol hâkimiyeti dışında kalmayı başaran üç siyasî kuruluş vardı. Merkezi Alamut olup, kalelerden kurulu bir teşekkül olarak XI. yüzyıldan beri Yakınoğu hâkimlerini tehdit altında tutmuş ve bir çeşit terör kuruluşu durumundaki İsmâîliler, İslâm dünyasının dinî merkezi durumundaki Bağdad Abbasi Halifeliği, Suriye ve Mısır topraklarının hâkimi Memlûklar İran'daki Moğol generallerinin saldırılarına karşı varlıklarını koruyabilmişlerdir. Mengü, Büyük Kağan seçildikten hemen sonra, kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülegü'yü de aynı yetkilerle batıya göndermiştir. Yakınoğu'ya Hülegü'nün idaresinde gönderilecek olan ordunun hazırlanış biçimi tıpkı Curmağun ve Elcigidey Noyanlar'ın idaresindeki ordu ile İkinci Kıpçak Seferi sırasında gördüğümüz beşte bir sistemi esas alınmıştır. Şu halde Karakurum'daki Moğol ordusunun beşte biri Hülegü'nün yönetiminde batıya gönderilmiştir. Ayrıca hanedan mensupları da mevcut kuvvetlerinin beşte biri oranındaki bir kuvvetle Hülegü'ye refakat etmişler veyahut kumandanlarını görevlendirmişlerdir⁽³¹⁾. Karakurum'da Büyük Kağanlar'a hizmet etmiş ve Hülegü ile birlikte İran'a gönderilmiş olan tarihçi Cüveyni, ordunun hazırlanış biçimi hakkında bilgi verdiği gibi Hülegü'nün idaresindeki ordunun sayısı hakkında da 280.000 rakamını vermektedir⁽³²⁾. Bu ordunun da hemen büyük bir bölümünün «Teme Çerisi» olması halinde bu rakam bir milyona ulaşmaktadır. Çünkü, Hülegü ve emrindeki Moğol ordusu tekrar Karakurum'a dönmemiş, Tebriz merkez olmak üzere Yakınoğu'da yeni bir Moğol devleti kurulmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz Moğol Noyanları ve Hülegü'nün idaresinde Yakınoğu'ya gelen bu insanlar, bölgenin siyasî yapısını değiştirdikleri gibi etnik bakımdan da Yakınoğu'nun Orta Asya orjinli kavimler lehinde değişmesinde etkili olmuşlardır. Ayrıca, daha Cengiz Han'ın batı seferinden itibaren Orta Asya, Batı Türkistan, hatta İran ve Azerbaycan'da yaşayan topluluklar için iki tercih sözkonsu olmuştur; Moğollar'a itaat edip, onlara katılmak veya daha batıdaki topraklara yani Yakınoğu'ya sığınmak zorunda kalmışlardır. Şu halde Moğollar'ın yönetiminde ve onlarla birlikte asker veya halk olarak Yakınoğu'ya geldikleri gibi onların önünden kaçarak da gelmişler ve farkında olmadan Yakınoğu'nun etnik yapısını Türklüğün lehinde değiştirmişlerdir.

Moğol istilasının bahsi geçen yüzyılın ilk çeyreği ve ortalarında açmış olduğu yaralar kısa zamanda sarılmış ve yüzyılın sonlarına ve bilhassa XIV. yüzyıl başlarında Yakınoğu tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Tarihçilerin Asya ve Doğu Avrupa için «Moğol Çağı» diye adlandırdıkları XIII. yüzyıl Yakınoğu için de geçerlidir. Hamdullah Qazvinî'nin 1339 tarihinde yazdığı Nuzhat al-qulûb adlı eserinde zikrettiği 1336 yılına ait İlhanlı Devlet bütçesi ile ilgili rakamlar görüşümüzü doğrulamaktadır. Qazvinî'nin kayıtlarına göre Anadolu'nun İlhanlı Devleti'ne 1336 yılında ödediği vergi toplamı 3.300.000 dinardır⁽³³⁾. Yakınoğu şehirlerinin 1336 tarihli vergi kayıtları da Yakınoğu'nun siyasî, kültür ve ekonomik durumunu göstermesi yanında bilhassa Anadolu şehirlerinin bahsi geçen dönemdeki durumlarını göstermesi bakımından da önemlidir. Çünkü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri Batı ve sahillerdeki şehirlerimize oranla daha ileri düzeyde oldukları görülmektedir. Anadolu ve bazı Yakınoğu şehirlerine ait 1336 tarihli yıllık vergi miktarları şöyledir⁽³⁴⁾ :

1 — Tebriz	1.390.000 Dinar
2 — Erzurum	222.000 »
3 — Bayburt	21.000 »
4 — Harput	215.000 »
5 — Divriği	40.300 »
6 — Kırşehir	90.500 »
7 — Aksaray	51.000 »
8 — Niğde	41.500 »
9 — Akşehir	4.000 »
10 — Kastamonu	15.000 »
11 — Musul	328.000 »
12 — Hasankeyf (Hısn-ı Kayfa)	236.000 »
13 — Silvan (Meyâfarikin)	224.000 »
14 — Muş	69.500 »
15 — Mardin	236.000 »

Yakınoğu, çağımızdaki bloklaşmalarda da dünya üzerindeki hassas bölgeler arasında ilk sırayı almaktadır. Açık veya gizli devam eden bu mücadeleler yanında bölgede yıllardan beri devam eden sıcak savaş bir tesadüf eseri değildir. Geçmiş yüzyıllarda da aynı özelliği taşıması sebebiyle güç merkezleri arasında sürdürülen mücadelelerde ağırlık merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Üzerinde durduğumuz XIII. yüzyıldaki ekonomik, kültür ve siyasi alandaki değişme ve gelişmelerin en önemli sonuçlarından birisi de şüphesiz yöredeki Türk nüfusunun artmış olmasıdır. Çün-

kü, bahsi geçen yüzyılda Yakındoğu'da mücadele eden ve bu uğurda aralarında karşılıklı işbirliği ve dostluğa dayalı bloklaşma yoluna giden devletlerin dayandıkları esas kütle ve bilhassa savaşan askerlerin çoğunluğu Orta Asya orjinli yani Türk idiler. Böylece Altınordu, Çağatay ve İlhanlı devletleri Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcileri olarak yani birer Moğol Devleti olarak kurulmuş olmalarına rağmen, çeyrek yüzyıl sonra türkleşme ve islâmlaşmaları tesadüf olmayıp, yukarıda izah etmeğe çalıştığımız tarihî hadiselerin sonucu olmalıdır.

NOTLAR :

- (1) Güveyni, *Târih-i Cehângüşâ*, yay., Mirza Muhammed Kazvini, I, London 1912, s. 184; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 44-122.
- (2) El-Ömerî, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Aid Metinler*, trc. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 372-73.
- (3) b. Grekov et A. İakoubovski, *L'Horde D'Or et la Russie*, Paris 1961, s. 34-36.
- (4) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Tiesenhausen, I, s. 36-37.
- (5) Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye trc., E.A. Wallis Budge, türkçeye trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1950, c. II, s. 481; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927 s. 196-218; Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 207-212.
- (6) V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, 486-490.
- (7) Z. Velidi Toğan, «Moğollar Devrinedn Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti», *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, s. 16-17.
- (8) Chantal Lemerrier-Quellejay, *La Paix Mongole*, Flammarion 1970, s. 44-55.
- (9) Abdulkadir Yuvalı, «XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma», *Türk Kültürü*, Sayı, 262, s. 111-120.
- (10) İbn Bibî, *el-Evâminü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l Alâ'iyye*, Tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 638; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, yay., Osman Turan, Ankara 1944, s. 75.
- (11) El-Ömerî, a.g.e., s. 373.
- (12) J. Richard, «La Conversion de Berke et les Débuts de L'İslamisation de la Horde D'Or», *La Revue des Etudes İslamiques*, s. 174-177.
- (13) İbn Abdüzzâhir, W.G. Tiesenhausen, a.g.e., s. 111.

- (14) İbn Bibi, a.g.e., s. 452-456.
- (15) İbn Bibi, a.g.e., s. 428-434.
- (16) M. Şerif Fırat, **Varto Tarihi**, Ankara 1983, s. 85; Edip Yavuz, **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara 1968, s. 368.
- (17) Halil Sahilliođlu, «XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı Kölelikten Patronluđa», **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, Paris 1980, s. 180.
- (18) Bakz. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 502.
- (19) El-Mufaddal, W.G. Tiesenhausen, a.g.e., 325-327.
- (20) M. Canard, «Un traité entre Byzance et L'Egypte au XIII. siècle et les Réelation Diplomatiques de Michel VII. Paléologue avec les Sultans Mamlûks Baibars et Qalâûn», **Mélanges Gaudefroy-Demombynes**, Caire 1935, s. 213-220.
- (21) El-Ömeri, a.g.e., s. 364-367.
- (22) Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı**, İstanbul 1985, s. 11-24.
- (23) Moğollar'ın Gizli Tarihi, Türkçe tercümesi, A. Temir, Ankara 1984, s. 184.
- (24) Reşidud-din, **Cami'ut-Tevârih**, Moskova, 1956, s. 151-155.
- (25) Bakz., Osman Turan, a.g.e., s. 370-379.
- (26) Reşidud-din, **Cami'ut-Tevârih**, yay., Quatremere, **Histoire des Mongols de la Perse**, Paris 1836, s. 37; Bar Hebraeus Ebu'l Ferce, **Muhtasarüddüvel**, Türkçe tercümesi, M. Şerafettin Yalıtıkaya, İstanbul 1941, s. 36-38.
- (27) Faruk Sümer, **Ođuzlar**, Ankara 1967, s. 130.
- (28) Moğollar'ın Gizli Tarihi, s. 191; Mustafa Kafalı, **Altınordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976, s. 49-50.
- (29) Cüveyni, **Tarih-i Cehângüşâ**, yay., Mirza Muhammed Kazvini, I, London 1912, s. 184.
- (30) Cüveyni, I, a.g.e., s. 216.
- (31) Reşidud-din, Quatremere, s. 129.
- (32) Cüveyni, III, a.g.e., s. 90.
- (33) Zeki Velidi Toğan, a.g.m., s. 22.
- (34) Zeki Velidi Toğan, a.g.m., 22-27.